

Kształtowanie się dochodów gospodarstw domowych w Polsce w latach 1993-2001

Maria Jerzak

Narodowy spis powszechny przeprowadzony w 2002 r. wykazał głębokie zmiany społeczno-gospodarcze, które nastąpiły w Polsce w latach między spisami w 1988 r. i w 2002 r. W tym okresie znacząco zmieniła się demograficzna struktura ludności, struktura gospodarstw domowych oraz źródeł pozyskania dochodów. Przyjmowane dotychczas kryteria badania budżetów rodzinnych nie odzwierciedlały faktycznej sytuacji gospodarstw domowych. Publikowane przez GUS dane statystyczne dotyczące budżetów pozwalają na określenie podstawowych tendencji zmian, które zachodziły w sytuacji dochodowej gospodarstw domowych w Polsce w tym okresie. W prezentowanej publikacji omówiono zmiany w poziomie i strukturze dochodów gospodarstw domowych w powiązaniu z sytuacją społeczno-gospodarczą kraju od początku okresu transformacji do 2001 r.

Wstęp

Przemiany ustrojowe i gospodarcze w Polsce w ostatnich 12 latach wywarły zasadniczy wpływ na sytuację finansową wszystkich sektorów gospodarki, w tym również na sektor gospodarstw domowych. W sektorze tym ogniskują się skutki prowadzonej polityki gospodarczej i społecznej państwa oraz zachodzących w Polsce zmian demograficznych.

Procesowi transformacji polskiej gospodarki towarzyszyły zmiany preferencji oraz poziomu i struktury konsumpcji. Najistotniejszym czynnikiem tych zmian były dochody, którymi dysponowały gospodarstwa domowe.

Kategorią ekonomiczną, charakteryzującą wielkość dochodów gospodarstw domowych, są dochody

do dyspozycji obliczane na potrzeby rachunków narodowych. Stanowią one sumę dochodów pozyskiwanych przez gospodarstwa z różnych źródeł. Niektóre rozwiązania metodologiczne przyjęte w badaniach budżetów domowych różnią się od stosowanych w badaniach makroekonomicznych, stąd również ich wyniki są odmienne od tych danych. Różnice dotyczą zarówno zakresu podmiotowego, jak i przedmiotowego.

Badaniami budżetów domowych objętych jest sześć podstawowych grup społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych. Kryterium zaliczania do określonej grupy jest główne źródło pozyskiwania dochodów. Badania te nie obejmują jednak wszystkich grup gospodarstw, m.in. zamieszkujących obiekty zbiorowego zakwaterowania, takie jak domy opieki, więzienia, klasztory. Nie obejmują również gospodarstw ze skrajnych grup dochodowych, a więc o najniższych i najwyższych dochodach. Według rachunków narodowych ujmowane są natomiast dochody wszystkich grup gospodarstw, we wszystkich przedziałach dochodowych. Trzeba przy tym pamiętać, że wskaźniki uzyskiwane z badań budżetów gospodarstw domowych odnoszą się do jednej osoby w danej grupie, a nie całości dochodów gospodarstwa, jak ma to miejsce w ujęciu rachunków narodowych.

Dane o budżetach gospodarstw domowych w ramach badań prowadzonych przez GUS oparte są, podobnie jak w innych krajach, na oświadczeniach osób badanych. Ich wyniki obciążone są pewnymi błędami o charakterze nielosowym. Dotyczy to zwłaszcza zaniżania niektórych dochodów i wydatków (dochody nieopodatkowane, nielegalne, wydatki na alkohol, tytoń). Przyjmowana w badaniach liczebność gospodarstw, według poszczególnych grup, jest ustalana na podstawie wyników spisu powszechnego z 1988 r. (skorygo-

wanych wynikami mikrospisu z 1995 r.). Opublikowane w ostatnich dniach przez GUS informacje ze spisu z 2002 r. wykazują jednak, że zarówno rzeczywista struktura gospodarstw, jak i struktura źródeł ich finansowania znacznie odbiegają od przyjmowanych w dotychczasowych badaniach. Należy zatem ostrożnie podchodzić do wszelkich uogólnień co do budżetów rodzinnych.

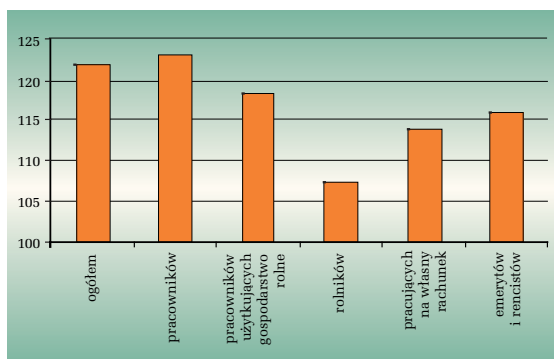
Niemniej jednak, mimo wielu zastrzeżeń wobec wyników badań, są one podstawowym źródłem informacji o kształtowaniu się dochodów i wydatków gospodarstw według poszczególnych grup społeczno-ekonomicznych oraz o poziomie, zmianach i strukturze przeciętnych miesięcznych dochodów przypadających na jedną osobę w gospodarstwie.

Opracowanie zostało oparte na publikacjach GUS *Budżety gospodarstw domowych oraz Warunki życia ludności* za poszczególne lata. Analiza koncentruje się na zmianach, które nastąpiły od 1993 r. Procesy zachodzące w latach wcześniejszych, ze względu na niepełną porównywalność danych wynikającą z innej metodyki i zakresu podmiotowego badań, zostaną tylko zasygnalizowane.

Ogólne tendencje występujące w kształtowaniu się dochodów gospodarstw domowych

W ciągu 9 lat, tj. od 1993 r. do 2001 r., dochody gospodarstw domowych ogółem wzrosły nominalnie ponad 3-krotnie, a realnie o około 22%. Wzrost nastąpił we wszystkich grupach społeczno-ekonomicznych gospodarstw, przy czym tempo wzrostu było znacznie zróżnicowane w poszczególnych grupach (wykres 1).

Wykres 1 *Realny wzrost dochodów rozporządzalnych na 1 osobę według badań budżetów rodzinnych narastająco od 1993 do 2001 r.*

Źródło: GUS *Budżety gospodarstw domowych w poszczególnych latach*, obliczenia własne.

Uwaga: według rachunków narodowych w 1993 i 1994 r. gospodarstwa pracujących najemnie oraz mających niezarobkowe źródła utrzymania wykazywane były łącznie. Dlatego dla obydwu grup przyjęto jednakowe wskaźniki wzrostu za te lata. Z kolei od 2001 r. wyodrębnione zostały gospodarstwa emerytów i rencistów, które w poprzednich latach wykazywane były łącznie z gospodarstwami utrzymującymi się z niezarobkowych źródeł.

Według danych z rachunków narodowych, realny wzrost dochodów w sektorze gospodarstwach domowych oraz w poszczególnych grupach (grupy gospodarstw wg badań budżetów rodzinnych nie pokrywają się z grupami według rachunków narodowych) jest znacznie wyższy, niż wynika to z badań budżetów domowych (wykres 2).

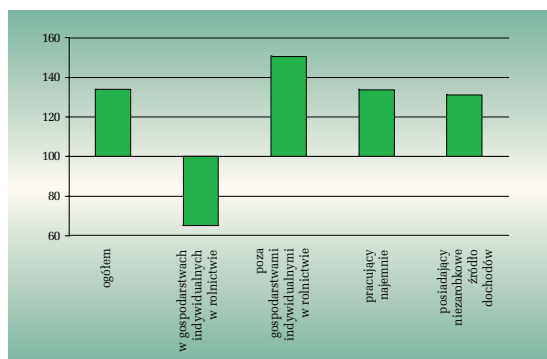
Największe rozbieżności między wynikami obydwu badań występują w gospodarstwach rolników. Wykazany spadek dochodów z działalności w rolnictwie indywidualnym w ujęciu rachunków narodowych oznacza spadek dochodów z tego źródła, a nie spadek dochodów gospodarstw rolników, których budżety uzupełniane były – jak wynika z badań budżetów gospodarstw domowych – dochodami z innych źródeł, spoza rolnictwa. Poza tym rozbieżności mogą wynikać z przyjęcia do badań budżetów rodzinnych nie w pełni reprezentatywnej próby.

Należy podkreślić, że dane dotyczące dochodów gospodarstw domowych w ramach badań budżetów rodzinnych oraz dane pochodzące z rachunków narodowych są najbardziej porównywalne tylko w odniesieniu do dochodów łatwo weryfikowalnych, tj. z pracy najemnej oraz emerytur i rent. Pozostałe dochody, w tym z gospodarstwa rolnego, nie są reprezentatywne dla podsektora gospodarstw indywidualnych w rolnictwie.

Według badań budżetów gospodarstw domowych, najwyższy wzrost dochodów w omawianym okresie wystąpił w grupach, których głównym źródłem utrzymania była praca najemna lub świadczenia społeczne. Tendencje występujące w kształtowaniu dochodów gospodarstw ogółem oraz zróżnicowanie między poszczególnymi grupami zilustrowano na wykresach 3 i 4.

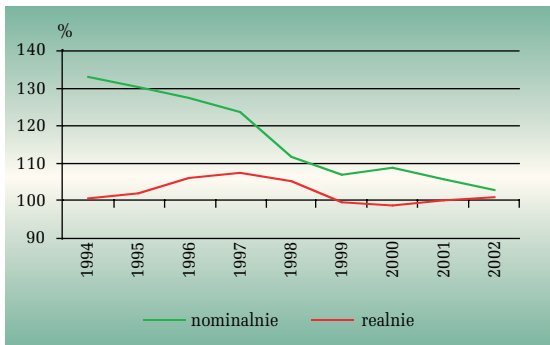
W poszczególnych latach okresu 1993-2001 zmieniła się struktura dochodów gospodarstw według źró-

Wykres 2 *Realny wzrost dochodów do dyspozycji w sektorze gospodarstw domowych wg rachunków narodowych narastająco od 1993 do 2001 r.*

Źródło: *Roczniki statystyczne GUS* za 1998, 1999, 2001, 2002, obliczenia własne.

Wykres 3 Dynamika dochodów rozporządzalnych na 1 osobę w gospodarstwach domowych ogółem w latach 1993-2002 (rok poprzedni = 100)

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych GUS.

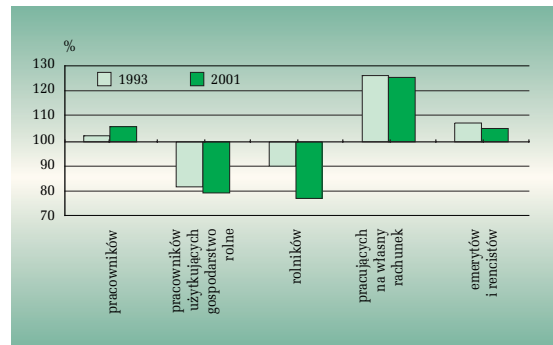
deł pozyskania. Wiązało się to z aktualnym stanem gospodarki i sytuacją na rynku pracy, ale jednocześnie ze zmianą struktury gospodarstw (tabela 1).

W dostępnych źródłach brakuje informacji o strukturze gospodarstw w każdym roku omawianego okresu. Z danych za 1997 i 2000 r. wynika, że w badanej zbiorowości nieznacznie zmienił się udział gospodarstw pracowników i pracujących na własny rachunek, natomiast w pozostałych grupach zmiany były dość istotne.

W tym okresie ponad dwukrotnie wzrósł udział gospodarstw pracowników użytkujących gospodarstwo rolne, których głównym źródłem utrzymania jest **łączny dochód** z pracy najemnej i użytkowanego gospodarstwa rolnego (bądź hodowli zwierząt). Zmniejszył się natomiast odsetek gospodarstw emeryckich oraz gospodarstw rolników.

Jak wskazują dane z tabeli 1, prawie we wszystkich grupach gospodarstw już w stosunkowo krótkim okresie 3 lat obserwuje się zmiany udziału dochodów będących podstawą utrzymania rodziny. Największe zmiany nastąpiły w gospodarstwach rolników, gdzie udział dochodów z gospodarstwa rolnego (głównego źródła) zmniejszył się o 5 pkt. proc. Jednocześnie o 4 pkt. proc.

Wykres 4 Zróżnicowanie dochodów gospodarstw domowych według grup społeczno-ekonomicznych w relacji do dochodów gospodarstw ogółem

Źródło: GUS: Budżety gospodarstw domowych, w poszczególnych latach.

wzrósł udział dochodów ze świadczeń z ubezpieczeń społecznych oraz innych świadczeń socjalnych. Szczególnie niekorzystny dla rolników był rok 1998. Na skutek dużego wzrostu produkcji rolnej, jak też importu towarów rolno-spożywczych spadły ceny produkcji rolnej (głównie zwierzęcej). Ceny produktów rolnych sprzedawanych przez gospodarstwa indywidualne w rolnictwie były o blisko 9 pkt. proc. niższe niż ceny towarów i usług zakupywanych przez rolników (nożyce cen). Podobne relacje wystąpiły w 1999 r. Strukturę dochodów w skrajnych latach omawianego okresu obrazują wykresy 5 i 6.

Od 1993 do 2001 r. **udział dochodów z indywidualnego gospodarstwa rolnego** w dochodach ogółem zmniejszył się o połowę. Wiązało się to, o czym wspomniano wcześniej, ze spadkiem liczby gospodarstw rolników oraz bardzo widoczną zmianą struktury dochodów w gospodarstwach pracowników użytkujących gospodarstwo rolne. Udział dochodów z gospodarstwa rolnego w dochodach ogółem zmniejszył się tam (na rzecz dochodów z pracy najemnej) z 26% w 1993 r. do 14% w 2001 r.

W Polsce **praca najemna** jest **głównym źródłem** utrzymania dla około 50% gospodarstw domowych.

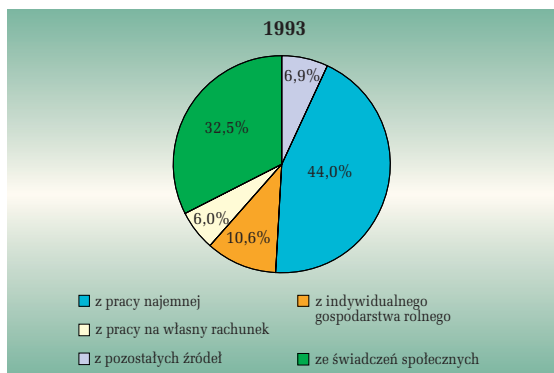
Tabela 1 Struktura gospodarstw domowych oraz udział głównego źródła dochodów w dochodach ogółem w poszczególnych grupach gospodarstw w 1997 r. i 2000 r. (w %)

Gospodarstwo	Udział grupy społeczno-ekonomicznej gospodarstw w ogólnej liczbie gospodarstw domowych		Udział głównego źródła dochodów w poszczególnych grupach gospodarstw w dochodach ogółem	
	1997	2000	1997	2000
Pracowników	40,7	40,1	81,39	80,97
Pracowników użytkujących gospodarstwo rolne	3,0	8,1	57,54	60,73
Rolników	6,3	4,7	77,06	72,18
Pracujących na własny rachunek	6,7	6,5	75,48	75,34
Emerytów i rencistów	40,3	36,0	83,00	84,21
Utrzymujących się z niezarobkowych źródeł	3,0	4,6	56,91	55,58

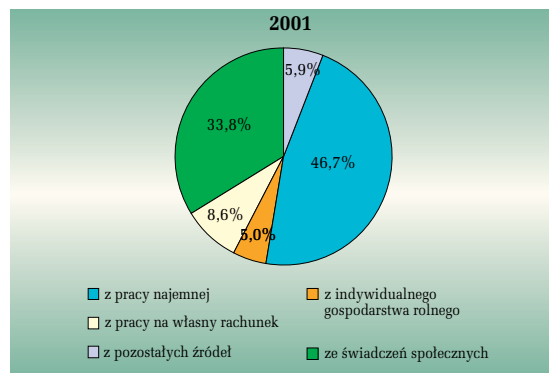
(w 1999 r.)

Źródło: GUS: Warunki życia ludności 2000, Budżety gospodarstw domowych. A. Kuśmierczyk: Regionalne zróżnicowanie konsumpcji indywidualnej. Warszawa 2002 IRWiK.

Wykres 5 Struktura dochodów gospodarstw ogółem według źródeł pozyskania

Źródło: GUS: Budżety gospodarstw domowych 1993 r.

Źródło: Budżety gospodarstw domowych 2001 r.

Wzrost udziału dochodów z tego źródła jest wynikiem wzrostu przeciętnych wynagrodzeń w gospodarce narodowej w omawianym okresie, realnie o około 27%, i jednocześnie wzrostu liczby gospodarstw pracowników użytkujących gospodarstwo rolne. Udział dochodów z pracy najemnej w dochodach ogółem w tych gospodarstwach zwiększył się w okresie 1993-2001: z 45% do 60%.

Największy udział dochodów z pracy najemnej w dochodach ogółem – około 48% – występował w latach 1998-2000, z czego blisko 69% w 1998 r., a 66,4% w 2000 r. pochodziło z pracy w sektorze przedsiębiorstw. Udział dochodów z pracy w tym sektorze zmniejszał się jednak w kolejnych latach i w 2002 r. wynosił już 65,3%.

Świadczenia społeczne to najważniejsze po pracy najemnej źródło pozyskania dochodów gospodarstw domowych. Zwiększenie udziału dochodów z tego źródła wynika ze wzrostu emerytur i rent – w omawianym okresie realnie o około 21% – oraz ze zwiększania się liczby gospodarstw utrzymujących się z niezarobkowych źródeł, których podstawą utrzymania są również świadczenia społeczne. Ponadto wzrasta znaczenie świadczeń w budżetach wszystkich grup gospodarstw domowych.

Czynniki determinujące poziom i strukturę dochodów rozporządzalnych gospodarstw domowych

Wśród czynników, które decydują o zmianach poziomu i struktury dochodów oraz ich tempie wzrostu, można wyróżnić następujące.

Czynniki zewnętrzne wobec sektora gospodarstw domowych

Są one uwarunkowane polityką gospodarczą i społeczną państwa, m.in. polityką kształtowania wynagrodzeń, systemem waloryzacji emerytur i rent oraz polityką podatkową.

Obowiązujący od 1995 r. negocjacyjny system kształtowania przyrostu wynagrodzeń na szczeblu krajowym spowodował, że w pierwszych latach jego obowiązywania ustalony wskaźnik przyrostu wynagrodzeń traktowany był jako obligatoryjny, co zapewniało systematyczny wzrost płac. Coroczna waloryzacja emerytur i rent, jak też wielokrotne zmiany zasad przyznawania i dostępu do różnego rodzaju świadczeń miały wpływ na kształtowanie tego źródła dochodów w kolejnych latach.

Obowiązujące wysokie stawki podatku od dochodów osobistych wydatnie obniżają natomiast wielkość dochodów rozporządzalnych, którymi dysponują gospodarstwa domowe – dla płatników PIT o około 5 mld zł rocznie w skali kraju („Gazeta Bankowa” z 30. 06. 2003).

Czynniki wynikające z wewnętrznych cech gospodarstw domowych

Są to m.in. takie czynniki, jak:

Skład demograficzny gospodarstwa. Niezależnie od grupy społeczno-ekonomicznej przeciętny miesięczny dochód rozporządzalny na 1 osobę maleje wraz ze wzrostem liczby osób w rodzinie. W niektórych grupach dochody rozporządzalne na 1 osobę w małych gospodarstwach były ponad 3-krotnie wyższe niż w wieloosobowych. Badając budżety gospodarstw domowych trzeba jednak pamiętać, że w praktyce analiza poziomu dochodów rozporządzalnych na 1-osobę nie uwzględnia różnicowania ich składu demograficznego. Oznacza to, że dochód na 1 osobę wylicza się dzieląc dochód gospodarstwa przez liczbę osób i przyjmując, że poziom potrzeb jest proporcjonalny do liczby osób. Nie uwzględnia się przy tym pewnych wydatków stałych, które gospodarstwo ponosi niezależnie od składu osobowego. Proste podzielenie dochodów gospodarstwa przez liczbę osób zniekształca w pewien sposób jego faktyczną sytuację dochodową. Aby wyeliminować wpływ struktury demograficznej gospodarstwa na poziom dochodów na 1 osobę, w niektórych badaniach stosowane jest przeliczenie dochodów na tzw.

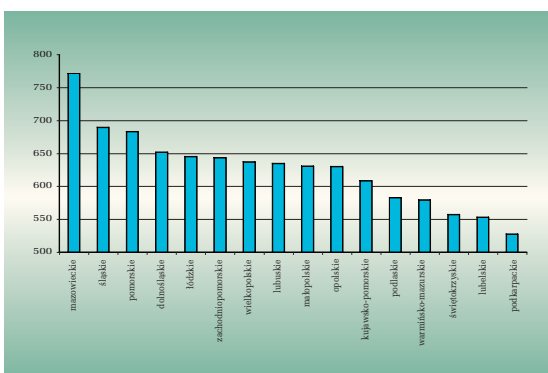
jednostkę ekwiwalentną. Według skali ekwiwalentnej OECD, pierwszej osobie dorosłej nadaje się współczynnik 1, kolejnym osobom dorosłym 0,7, a dzieciom do lat 14 współczynnik 0,5.

Aktywność zawodowa członków rodziny. Wiąże się ona ściśle z jej składem demograficznym. Obniżają się dochody gospodarstw, w których osoby aktywne zawodowo nie uczą się i nie pracują – często na skutek utraty pracy przez członka rodziny, a nawet głowę rodziny. Przyczyn tej sytuacji należy upatrywać z jednej strony w słabej sytuacji gospodarki i trudnościach na rynku pracy, z drugiej – we względnej inercji określonych grup społecznych (m.in. pracowników byłych PGR, długotrwale bezrobotnych), niewykazujących aktywności w kierunku zmiany sytuacji materialnej swojej rodziny, z uwagi na zakorzenione oczekiwania wobec państwa jako instytucji opiekuńczej.

Wykształcenie głowy rodziny. Jest to również ważny jak poprzednio wymienione czynniki decydujące o wysokości dochodów, którymi dysponuje gospodarstwo (tabela 2). Gospodarstwa, gdzie głowa rodziny miała wykształcenie wyższe, dysponowały dochodami rozporządzalnymi na 1 osobę ponad 2-krotnie wyższymi niż gospodarstwa, w których legitymowała się ona wykształceniem podstawowym lub zawodowym, a o 1,6 razy wyższe niż z wykształceniem średnim. Poziom wykształcenia decyduje też o wysokości zarobków i możliwościach uzyskania pracy.

Zróżnicowanie terytorialne kraju. Niezależnie od obowiązujących w całym kraju regulacji dotyczących różnych obszarów gospodarki i życia społecznego oraz wewnętrznych cech gospodarstw domowych, region, w którym funkcjonuje gospodarstwo, warunkuje jego poziom dochodów. Wynika to z odmiennej struktury gospodarczej, społeczno-demograficznej i społeczno-zawodowej regionu. Ponadto zależy od poziomu przemysłowienia i stopnia urbanizacji, dostępu do rynku pracy oraz czynników kulturowych i kulturotwórczych.

Wykres 7 Poziom dochodów rozporządzalnych na 1 osobę w gospodarstwach ogółem według województw w złotych w 2001 r.

Źródło: GUS: Rocznik statystyczny województw 2002, obliczenia własne.

Tabela 2 Dochód rozporządzalny w gospodarstwach domowych w 2001 r. według wykształcenia głowy rodziny

Poziom wykształcenia	Dochód na 1 osobę w zł
Wyższe	1141,14
Średnie	730,13
Zasadnicze zawodowe	517,53
Podstawowe	501,35

Źródło: GUS: Warunki życia ludności w 2001 r.

W regionach uprzemysłowionych i zurbanizowanych przeważają gospodarstwa utrzymujące się z pracy najemnej. Wyższe są tam wynagrodzenia ale i wyższy wskaźnik skolaryzacji. Dochód rozporządzalny na osobę w tych regionach w 2001 r. był prawie o 50% wyższy niż w tych z przewagą rolnictwa (wykres 7). Ponadto w regionach rolniczych więcej jest gospodarstw wielopokoleniowych i wielodzietnych. Uzyskiwane dochody przypadają tym samym na większą liczbę osób.

Podsumowanie

Reasumując należy stwierdzić, że w okresie 1993-2001:

- Nastąpił wzrost dochodów we wszystkich grupach gospodarstw domowych. Wyniki badań budżetów domowych wskazują, że w ciągu prawie dziesięciu lat przyrost realnych dochodów rozporządzalnych na jedną osobę wyniósł od około 7,5% w gospodarstwach rolników do ponad 23% w gospodarstwach pracowników.
- Wskaźniki wzrostu dochodów, według badań budżetów rodzinnych, są nieporównywalne ze wskaźnikami obliczonymi na podstawie rachunków narodowych, co wynika z samej metodologii badań;
- Najbardziej stabilnym źródłem dochodów była praca najemna i świadczenia społeczne. W związku z tym najwyższy wzrost dochodów rozporządzalnych w omawianym okresie wystąpił w gospodarstwach pracowników, pracowników użytkujących gospodarstwo rolne oraz emerytów i rencistów.
- W wartościach bezwzględnych zawsze poniżej przeciętnych kształtowały się dochody gospodarstw rolników, co było efektem dużych wahań produkcji rolniczej oraz niekorzystnych relacji cen tej produkcji do cen towarów i usług kupowanych przez rolników w niektórych latach omawianego okresu.
- Blisko 50% gospodarstw domowych w Polsce utrzymuje się z pracy najemnej, a około 40% z różnych form świadczeń społecznych. Coraz częściej świadczenia społeczne są istotnym źródłem pozyskiwania dochodów we wszystkich grupach gospodarstw domowych.
- Poziom i struktura dochodów rozporządzalnych gospodarstw domowych są zdeterminowane: wielkością

rodziny i aktywnością zawodową jej członków, źródłem dochodów będących podstawą utrzymania oraz strukturą gospodarczą i społeczną regionu, w którym gospodarstwo funkcjonuje. Utrzymuje się

podział kraju na dobrze rozwinięte regiony przemysłowe i stale zaniedbane gospodarczo regiony rolnicze. Nasilają się dysproporcje dochodowe między regionami.

Bibliografia

1. GUS: *Budżety gospodarstw domowych*, w poszczególnych latach od 1993 r. do 2001 r.
2. GUS: *Warunki życia ludności*, w poszczególnych latach od 1993 r. do 2001 r.
3. GUS: *Rocznik statystyczny województw*, w poszczególnych latach od 1993 r. do 2001 r.
4. GUS: *Roczniki statystyczne*, w poszczególnych latach od 1993 r. do 2001 r.
5. K. Kuśmierczyk (2002): *Regionalne zróżnicowanie konsumpcji indywidualnej*. Warszawa IRWiK.
6. A. Dąbrowska (2000): *Konsumpcja usług w polskich gospodarstwach domowych w latach dziewięćdziesiątych*. Warszawa IRWiK.
7. B. Podolec (2000): *Analiza kształtowania dochodów i wydatków ludności*. Warszawa – Kraków WNP.
8. J. S. Zegar (2002): *Kwestia dochodów w rolnictwie chłopskim w okresie transformacji*. Warszawa Oficyna Wydawnicza SGH.
9. D. K. Rosati (1998): *Polska droga do rynku*. Warszawa PWE.